

МІФОЛОГІЯ ТА САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

ОБРАЗОТВОРЧІ ТРАДИЦІЇ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ КУЛЬТІВ

Микола Бандрівський,

кандидат історичних наук, науковий співробітник
відділу археології Інституту українознавства ім.
І.Крип'якевича НАН України, науковий співробітник Львівсько-
го музею історії релігії

РЕЛІГІЙНО-ОБРАЗОТВОРЧІ ТРАДИЦІЇ НА ЗАХОДІ УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ В VII – ПОЧ. VI СТ. ДО НАР. ХР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПОЗИЦІЇ ЛЬВІВСЬКОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ РЕЛІГІЇ)

На підставі нових археологічних знахідок, відкритих в останні роки за участю Львівського музею історії релігії, зроблено спробу реконструювати окремі елементи світорозуміння населення Середнього Придністров'я в VII – поч. VI ст. до нар. Хр.

Ключові слова: образотворча традиція, період раннього заліза, захід Українського Лісо-stepу.

В останній час у середньодністровській (західноподільській) групі від-
найдено кілька нових предметів, які виконані у своєрідній художній мане-
рі, яку часто називають “звіриним стилем” і значна частина яких сьогодні
зберігається у фондах археології та експозиції Львівського музею історії
релігії. Актуальність теми полягає в тому, що до останнього часу мистецтво
т.зв. ранньоскіфського періоду на західних землях сьогодношньої України,
практично, було майже невідоме. Ситуація змінилася щойно із започат-
куванням Львівським музеєм історії релігії та Інститутом українознавства
ім.І.Крип'якевича НАН України низки спільних археологічних експедицій,
результати яких дали підстави з цілком нових позицій звернутися до теми
творення образів за доби раннього заліза. Літератури з даного питання
(окрім розробок автора – див.нижче) на сьогодношній день мені невідомо.

Тому мета даної статті полягає в спробі узагальнити інформацію лише про ті речі, які на сьогодні або виставлені в експозиції ЛМІРа, або ж зберігаються у його фондах археології. Накопичений на нині матеріал з цього питання, в т.ч. й речі з передвоєнних розкопок, дають підстави зробити перші обережні узагальнення з усього того різноманіття речей, які є носіями тогочасних образотворчих традицій. Для зручності опису та аналізу інформацію про ці предмети викладаємо у двох частинах: 1 – образи тварин (прорізні навершя); 2 – нагрудні та начільні прикраси і предмети туалету (нашивна бляха, кістяний гребінь, шпильки з орнаментованими щитками).

Образи тварин і птахів в елементах кінської упряжі.

1. Бронзові прорізні зооморфні навершя на залізних стержнях. У 2008 році за участю Львівського музею історії релігії в кургані-II Коцюбинчик Чортківського району Тернопільської області під час дослідження кам'яних реконструкцій біля одного з майже зотлілих стовпів було розчищено скупчення речей, які були покладені у дерев'яну скриньку. До складу речей входило: 1) шість пар залізних псаліїв з вудилами (одна пара відноситься до трипетельчастих, решта – до тридірчастих; всі вудила відносяться до стременоподібного типу); 2) не менше шести гакоподібних залізних вигнутих стержнів; 3) чотири бронзових прорізних дзвоники з залізними язичками і вушками, в яких збереглись залишки туго перев'язаних шкіряних ремінців; 5) чотири бронзових прорізних навершя на довгих залізних стержнях; кожне навершя закінчується реалістично вимodelюваною голівкою лані з високими настовбурченими вухами і легко наміченим ротом. Очі лані на жодному з навершів не вказані; 5) ручка триреберчастого типу від плоскодонної культової посудини – патери, які прийнято зараховувати до “дзеркал” (за Т.Кузнецовою); 6) бронзовий втульчастий трилопатеий наконечник стріли; 7) два довгих залізних ножі черешкового типу, які лежали в парі під одним із навершів¹.

Нагрудні та начільні прикраси, предмети туалету

2. Нашивна золота платівка у вигляді гірського козла. Виявлена у 2009 році під час розкопок кургану-I Коцюбинчик в Чортківському районі Тернопільської області за участю Львівського музею історії релігії. Представляє собою платівку у вигляді гірського козла з розвернутою назад голівкою, великими дугоподібно вигнутими рогами і скульпеними під живіт ногами. Тварина показана в лівосторонній проекції в досить реалістичній манері, яка притаманна найранішим виробам цього типу. Довжина платівки 3,7 см. Платівка має біляво-жовтуватий колір і майже відмінне збереження за виключенням одного: в місці основи рогу, з тильної сторони, є слід від відламаного язичка-фіксатора, за допомогою якого платівку прикріплювали на виріб. Такого типу прикраси використовували для його аплікативного оздоблення. Розглядувану платівку виконано з тонкого кованого листового золота у техніці штампу на рельєфній матриці з наступним обрізуванням зображення за контуром. Згідно з проведеним аналізом в металі платівки виявлено 59,70% золота та 39,45% срібла. Вага виробу – 1,73 г.

Фігура гірського козла на коцюбинчиківській платівці виконана у високому рельєфі. Художнє припрацювання деталей, як от: деталізація елементів морди, гофрованої поверхні рогу, м'язових складок тіла, ратиць, зрештою, надзви-

чайна зграбність постаті в цілому – ставить розглядуваний екземпляр в розряд найбільш мистецько довершених зразків образотворчої традиції Українського Лісостепу в період архаїки. Що це спостереження не є перебільшенням, доводить навіть вторинне технічне його допрацювання: діставши цю платівку з-під штампу, абриси тварини на ній обрізали точно за контуром, чого не скажеш про майже аналогічні (але – правосторонні) зображення гірських козлів на платівках з кургану № 35 Бобриці поблизу Канева на Черкащині, стилістична манера виконання яких дещо нижча, а обрізка за контуром – менш делікатна².

Такими платівками із дорогоцінних металів із зображенням гірського козла, на зразок щойно віднайдені в Коцюбинчиках, оздоблювали головні убори (значно рідше – предмети озброєння), здається, виключно представників чоловічої статі, причому, найбільш привілейованої й заможної верстви. Що ж стосується самої схеми зображення ніг у гірського козла з Коцюбинчик та схожих до нього з кургану №35 Бобриці і Вітової Могили, на яких вони показані з глибоко скуленими під живіт, то виводити цей образно-ритуальний канон із Передньої Азії, як це пропонували у свій час окремі дослідники³, мабуть не зовсім доречно, оскільки на Близькому Сході, згідно з давньою іконографічною традицією, ноги копитних тварин зображали на одній лінії і вони не заходили одна за другу⁴. Так само, і називати зображення скулених під живіт ніг у відпочиваючих травоядних “каноном давньокочівницької художньої традиції” вважаємо необґрунтованим, оскільки досі ще ніхто не довів, що середньодніпровські (а ширше – правобережнолісостепові, в т.ч. із Західного Поділля) зображення травоядних зі скуленими під живіт ногами є пізнішими, аніж, скажімо, тварини на золотих бляшках з Большого Гумаровського кургану чи фігура оленя з гіллястими рогами з кургану-5 Чилікти, які В.Кисель вважає “прототипами” для усіх інших⁵. Звичайно, саме такі припущення можна зробити, коли для Чилікти та інших курганів Азії використовувати новітню, апробовану природничими методами, хронологію, в той час як для пам’яток з Українського Лісостепу чомусь залишати застарілу, без врахування тенденції останніх років до пониження абсолютних дат для періодів НаС1-НаС2. Цікаво, як тепер, після перенесення початкової дати НаС1 на час близько 830 р. до нар. Хр., а початок наступного періоду – НаС2 на початок останньої чверті VII ст. до нар. Хр.⁶, виглядатиме в побудовах та різноманітних зіставленнях вищезгаданих авторів позиція “опорних” пам’яток з Українського Лісостепу, частина з яких, маючи серед свого інвентаря чудові центральноєвропейські імпорти, й надалі має тенденцію до подавлення? Чи й надалі спостерігатиметься та бравада з “перетягуванням” до кочівницького світу всього, що є ефектне, гарне і блищить (навіть незважаючи на його абсолютно автохтонний контекст), зокрема будь-яких проявів витонченого смаку і високих естетичних уподобань у місцевому археологічному матеріалі. Що ж стосується зображення звірів зі скуленими під живіт ногами, які є на бляшках з кургану № 5 Чилікти (Сх. Казахстан), то бути “прототипами” для усіх інших, в т.ч. й для екземплярів з української території, вони не можуть хоча б тому, що відносяться до майемирської культури, яка сьогодні датується другою пол. VIII – першою пол. VII ст. до нар. Хр. Отже, чиліктинські зооморфні зображення є більш-менш синхронними з розглядуваним коцюбинчиківським захороненням, яке відноситься до другої чверті VII ст. до нар. Хр., та, мабуть,

одночасовими з курганом № 35 Бобрлиці, до складу інвентаря якого входило бронзове дзеркало з центральним руків'ям, тип якого, за І.Медведською (1992), є характерною ознакою саме для РСК першої пол. VII ст. до нар. Хр. Зрештою, і в Чилікті (к.5), і в Бобрлиці (к.35), і в Коцюбинчиках (к.І,пох.1) зображення звірів зі скуленими ногами виконані в прикінцевій – довершеній формі розробки цього образу. Отже, на якійсь території цей образ мусив пройти попередній – ранній етап свого формування. І те, що це обов'язково мусили бути простори Центральної Азії – далеко не факт.

Врешті, такий елемент образотворчого канону відпочиваючого гірського козла з підігнутими ногами як розвернута у нього назад голівка, теж не знаходить прототипів в ранньокочівницьких культурах Центральної Азії: тамтешні зображення з розвернутою назад головою є або одночасові з келермеськими та придніпровсько-лісостеповими, або ж пізнішими за них⁷. Натомість, в Українському Лісостепу найраніше зображення звірів, зокрема, лосів з розвернутою назад голівкою і скуленими під живіт ногами зустрічаємо на відомих кістяних платівках і фігурних бляшках в комплексі з бронзовими двокільцевими вудилами в кургані №2 Жаботина, який, будучи співвіднесений з РСК-І (за І.Медведською, 1992), не може датуватися пізніше другої половини VIII ст. до нар. Хр. Чомусь у дослідників, які аналізували мотив зображень звірів з розвернутою назад голівкою, зовсім випала з уваги золота фібула із заходу Українського Лісостепу, яка знайдена у Михалківському скарбі і яка має вигляд граційної лані з повернутою назад голівкою і піднятим догори хвостиком. Ця зооморфна фібула, як і весь Михалківський скарб, сьогодні датується не пізніше початку періоду НаС1, що, за уточненими даними, відноситься не пізніше 830 рр. до нар. Хр.⁸ Фактично михалківське зображення лані – найраніше з усіх відомих на сьогодні з українських земель зображень з розвернутою назад голівкою. Власне, в тому часовому діапазоні близько 50-80 років, який відділяє час ймовірного укриття михалківської фібули у вигляді лані від часу побутування кістяних платівок із зображеннями лосей зі скуленими ногами і розвернутими назад голівками з кургану №2 Жаботина, слід очікувати відкриття проміжних ланок, які можуть додатково підсилити припущення про автохтонне походження вищезгаданих мотивів в образотворчій традиції Українського Лісостепу ранньозалізної доби.

2. *Кістяний гребінь*. Під час розкопок 2007 року усипальниці біля с.Швайківці Чортківського району Тернопільської області на краю кам'яної вимостки був знайдений, частково роздавлений падаючим камінням, кістяний гребінь. Знахідка має розміри 8,3 x 7,3 см. Гребінь виготовлено з кістяної або рогової пластини, яку перед тим було розпрямлено у нагрітому парю стані. Спершу з пластини вирізали трапецію, у вузкій половині якої акуратно було пропиляно 29 або 30 плоских і довгих зубців. Опісля, на ширшій половині трапецієподібної платівки, був нанесений рисунок у вигляді протом двох кінських голівок, які звернені у різні сторони. Спершу кістяну платівку в цій частині обрізали за контуром голів коней, а потім низкою глибоких врізних ліній і насічок в надзвичайно майстерний спосіб вирізали на її поверхні морди обидвох коней з міцно стуленими щелепами, ніздрі, очі з надбрівною дугою, настовбурчені вуха з стилізовано переданою вушною раковиною та гривами,

ряди пасм на яких позначені низкою коротких зубчиків. В цілому, легко нахилені донизу морди обидвох коней створюють враження прихованої моці й сили, і, здається, в них навіть проступає елемент грізності, чи скритої до пори динаміки. Давній митець гідним подиву вмінням підсилив вирізані ним на платівці елементи морд коней ще й зовнішніми абрисами кінських грив і вух, які значно додали виразності і ніби “оживили” саме це зображення.

Зважаючи на те, що кутики морд, ніздрів і раковин вух обидвох кінських голів передані майстром у вигляді розширених у трикутноподібну форму торців (на зразок “ластівчиного хвоста”), то це дає привід згадати в такий самий спосіб пророблені торцеві частини врізних ліній на кістяному палії з Ніври і на кістяній пронизці-розподілювачі з Сокола на Середньому Дністрі, які виконані в аналогічній манері. Цей художньо-технічний прийом досі невідомий на пам'ятках в інших регіонах Українського Степу й Лісостепу, за виключенням одного кургану, невідомий на Передкавказзі. З цього, мабуть, витікає логічне припущення, що традиції косторізного мистецтва на Середньому Дністрі, зокрема, виконання окремих його художніх елементів, були випрацювані безпосередньо на місці в середовищі автохтонного населення.

Що ж стосується походження образу двох кінських голівок, розвернутих в різні сторони, який так майстерно втілений на швайківцівському гребені, то, зважаючи на те, що аналогій йому ми не знайшли, він теж, мабуть, не привнесений ззовні, а випрацюваний місцевим умільцем, який, крім умілих і талановитих рук, мав за плечима ще й добру художню школу. Права, звичайно, М. Погребова, коли писала, що мотив здвоєних тварин має універсальний характер і простежується в різних культурах і географічних регіонах. Однак, на швайківцівському гребені представлений дещо інший мотив: тут ми бачимо не поєднання голівок двох тварин на одному тулубі (дослідники називають цей мотив “двоголовими кіньми”, використовуючи при цьому російську назву “тяни-толкаев”), як це має місце в луристанських і вірменських бронзах⁹, що, найімовірніше, віддзеркалює тамтешній конкретний релігійний культ, а щось інше, але аж ніяк не двоголового коня. Скоріш за все, саме так, як представлені протоми коней на швайковецькому гребені, виглядає спереду пара впряжених в колісницю коней, які, біжучи, відхиляють голови набік (деталізація тут упряжі просто ускладнила б рисунок, позбавивши його лаконічної довершеності). Те, що образи кінських голівок на гребені із Швайківців можуть бути пов'язаними із схожими образами на кінській упряжі, доводять залізні псалії південнокарпатської групи Феріджеле, яку Brigitte Coll (1997) датує від кінця першої половини VII ст. до нар. Хр. Верхні кінці феріджелівської пари псаліїв оформлені аналогічними за профілем протомами коней, які дивляться в протилежні сторони¹⁰. Той факт, що зображення протом коней і повнофігурних кінських постатей в декориванні центральноєвропейської упряжі з'являється тут не раптово, і тим більше не у VII ст. до нар. Хр., а в значно раніший час, свідчить хоча б скарб із Штілфріда бронзові псалії з якого увінчані на кінцях протомами коней, а також пара бронзових псалій у вигляді коників (!) з Ветулоні з району Потисся, які належать до групи Мезочат і на спинах яких прикріплено ще по одному маленькому коникові¹¹. Те, що зображення протом коней в центральноєвропейських областях, в т.ч. на Середньому Придністров'ї в пе-

ріоди НаВЗ-НаС1 могло уособлювати у собі щось значно більше і важливіше, аніж звичайний художній декор, можуть свідчити т. зв. конеголові скіпетри з Карпатського басейну, культове призначення яких є найбільш вірогідним¹². В розглядуваному контексті в зовсім іншому світі може постати проблема появи в Передній Азії псалій з кінськими голівками або ж псаліями, як, наприклад, з гробниці №3 Алтин-Тепе (Мала Азія), на яких один з кінців псалія оформлений у вигляді протоми коня, а інший – у вигляді протоми бика¹³. Походити вищезгадані центральноєвропейські псалії з протомами коней від цих – малоазійських, не можуть з двох причин: 1-вуздечні набори, в т.ч. псалії з протомами коней з гробниці №3 Алтин-Тепе відносяться до епохи Аргішти-II, тобто до часу не пізніше перших п'ятнадцяти років VII ст. до нар. Хр., тобто є пізнішими за центральноєвропейські псалії, які відносяться до періодів НаВЗ-НаС1; 2-псалії розглядуваного типу із протомами коней і биків, як засвідчують фахівці, в малоазійському регіоні є чужими і привнесеними ззовні. Намагання окремих дослідників (Иванчик, 2001, с.204, 208) пояснити появу таких псаліїв в Малій Азії, як імпорт із ірано-кочівницького середовища (хоча в останньому цей тип абсолютно невідомий), вже навіть не дивує. Не дивує тому, що за сталою історіографічною традицією, яка свого часу дістала “нове дихання” на хвилі боротьби з марризмом після московської конференції 1952 року, зв'язки з передньоазійськими високо розвинутими державами в досліджуваній період могли мати лише кочівники-іранці із “южнорусских степей”. (Тож не дивно, що відтоді будь-яка коштовна й вишукана прикраса, зброя, а особливо кінська упряж, які часом аж “волали” про своє автохтонне походження, одним розречком пера оголошувались надбанням “кочевнического мира”).

Отож, повертаючись до швайківцівського кістяного гребеня, можемо припустити, оформлення його охвату у вигляді протом двох коней цілком вписується у ту місцеву центральноєвропейську образотворчу традицію, яка, будучи започаткованою, мабуть, ще у пізньобронзовому віці не лише проіснувала аж до VII ст. до нар. Хр., але й, як в цьому переконає нововідкритий комплекс зі Швайківців, творчо переосмислювалась і розвивалась, знаходячи собі місце на різних тогочасних предметах побуту і культу.

- 1 Бандрівський М. Святилище Ареса в Коцюбинчиках на Західному Поділлі в контексті егейських впливів на пантеон царства скілотів // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 113-126;
- Бандривский Н. Коцюбинчики-2 – новый памятник эпохи скифской архаики в Среднем Приднестровье (предварительное сообщение)// Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. Материалы Международной научной конференции. – СПб, 2009. – С. 30-38;
- Бандрівський М. Елементи церемоніальної колісничі VII ст. до нар. Хр. на Тернопільщині // МДАПВ. – Львів, 2009-а, Вип. 13. – С. 215-233;
- Бандрівський М. Пам'ятки середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноєвропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 76-113.
- 2 Ковпаненко Г. Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. – К., 1981. – 158 с.

- 3 Погребова М., Раевский Д. Ранние скифы и Древний Восток. – М., 1992. – С. 138.
- 4 Кисель В. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. – СПб, 2003. – С.32.
- 5 Там само.
- 6 Trachsel M. Are there “Cimmerian and Scythian” finds in Switzerland? The absolute dating of the Early Iron Age between the Alps and the Altai region// Archaeology of the Bronze and Iron Age. –Budapest, 1999; Trachsel M. Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. – Bonn, 2004.
- 7 Кисель В. Вказ. праця. – С. 32-33.
- 8 Trachsel M. Are there “Cimmerian and Scythian” finds in Switzerland? The absolute dating of the Early Iron Age between the Alps and the Altai region// Archaeology of the Bronze and Iron Age. –Budapest, 1999; Trachsel M. Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit. – Bonn, 2004.
- 9 Погребова М. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. – М., 1984. – С. 135, табл.XVI, 1-5; С. 136, табл.XVII, 1-11.
- 10 Vulpe A. Necropola hallstattiana de la Ferigile. – Bucuresti, 1967-207, Pl.XVI,3.
- 11 Podborsky V. Dejiny praveku a rane doby dejinne. – Brno, 2001. – 325 s.166,Obr.88,17.
- 12 Metzner-Nebelsick C. Der “Thrako-Kimmerische” Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder-und Hallstattzeit im sudostlichen Pannonien. – Rachen/Westf. 2002. – Т. 1. – S. 463, Abb.1-2,4-5.
- 13 Иванчик А. Киммерийцы и скифы. – М., 2001. – С. 203-208рис.100,4-5; рис.101,2-4,6-7.

SUMMARY

Mikola Bandrivskyj

RELIGIOUS-GRAPHIS TRADITIONS IN THE WEST OF UKRAINIAN FOREST-STEPPE REGION IN THE 7TH-THE EARLY 6TH CENTURIES B.C.

The paper analyzes all the known finds of the Middle Dniester (West-Podolsk) group which are decorated by images of parts of bodies of animals, birds, etc. Resting upon a comparison of the finds with other objects from Middle Dniester region, the author assumes that there probably was early religious-graphic tradition in the West of the Ukrainian Forest-Steppe region, which was strongly influenced by Central European and already fading Aegean-Anatolian (including Hittite) art.

Key words: religious-graphis traditions.